

КОМЕРЦІЙНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто процес становлення та розвитку комерційних навчальних закладів у Чернігівській губернії в кінці XIX – на початку XX століття, з'ясовано основні питання організації навчально-виховного процесу в них.

В умовах реформування національної освітньої системи важливого значення набуває дослідження історії розвитку і функціонування різних типів навчальних закладів. Особливий інтерес для нас становить історичний досвід діяльності комерційних навчальних закладів України та її регіонів. У кінці XIX – на початку XX століття в Україні, зокрема в Чернігівській губернії, створюється новий тип середньої школи – комерційні училища, що мали більш досконалі навчальні плани, належну навчально-матеріальну базу, забезпечували ґрунтовну спеціальну і загальноосвітню підготовку, краще, ніж будь-які інші професійні навчальні заклади, відповідали вимогам прогресу.

Окремі відомості про розвиток комерційної освіти в Чернігівській губернії містяться у статті Г. Морозової [1], проте питання становлення та розвитку комерційної освіти в Чернігівській губернії є недостатньо вивченими. Метою статті є дослідження основних тенденцій розвитку і функціонування комерційних навчальних закладів у Чернігівській губернії кінця XIX – початку XX ст.: мережа, джерела фінансування, організація навчально-виховного процесу в них.

У кінці XIX – на початку XX століття в Україні, зокрема на Чернігівщині, склалися передумови створення професійної комерційної системи освіти: піднесення соціально-економічного розвитку збільшило вимоги до підготовки грамотних, підготовлених робітників. Швидкими темпами розвивалися кустарні промисли, торгівля. У кінці XIX століття в Чернігівській губернії нараховувалося 85520 кустарів та 16140 купців, які торгували переважно сільськогосподарською продукцією та ремісничими виробами [2].

На початку XX століття в Чернігівській губернії почали функціонувати комерційні училища і торгова школа. Їх діяльність регламентувалася Положенням про комерційні навчальні заклади (1896 р.) та Положенням про комерційні навчальні заклади зі внесеними змінами (1900 р.). У 1903 році було відкрито Конотопське комерційне училище та Чернігівську трикласну торгову школу, а в 1909 р. засновано Ніжинське комерційне училище, де в 1910-1911 навчальному році було відкрито мішані класи, до яких приймалися і дівчата [3].

Такі училища засновувалися Товариствами поширення комерційної освіти та підпорядковувалися Міністерству торгівлі і промисловості, Міністерству фінансів. Наприклад, Конотопське, Ніжинське товариство поширення комерційної освіти були створені з метою "содействия распространению коммерческих знаний как среди служащих в торгово-промышленных учреждениях, так и среди лиц, готовящихся к этого рода деятельности" [4; 5]. Через підпорядкування комерційних училищ Міністерству торгівлі і промисловості, промисловці і торговці отримали права на відкриття цих закладів і управління ними. Так, Чернігівська трикласна торгова школа була відкрита за ініціативи колишнього засновника Торгівельних класів в Чернігові К.Д. Пухтинського і працювала за власним статутом [4]. У звіті школи за 1903-1904 н. р. зазначалося, що "торговая школа удовлетворяет современные требования жизни, давая обучающимся в ней молодым людям наравне с законным общим образованием солидные познания по разным коммерческим специальностям" [6].

Основним джерелом фінансування комерційних навчальних закладів була плата за навчання. У 1915-1916 н. р. на утримання Ніжинського комерційного училища поступило 29000 руб., з них – плата за навчання складала 21000 руб. [3: арк. 126]. У підготовчих класах названого училища вона складала 50-60 руб., у молодших – 100-125 руб., у старших класах – 125 руб. щорічно. Плата для дівчат у мішаних класах була нижчою і складала 75 руб у всіх класах. Крім цього, при вступі до Ніжинського комерційного училища для дітей членів товариства поширення комерційної освіти необхідно було заплатити вступний внесок у сумі 75 руб., для решти – 300 руб. [7].

За статутом Чернігівської торгової школи, що був затверджений 1 листопада 1902 р. Міністерством фінансів, встановлювалася щорічна субсидія на утримання з казни – 4000 руб. [6: арк. 23в.]. Плата за навчання в ній складала 60 руб. щорічно. Крім коштів з казни, на утримання торгової школи у 1903-1904 н. р. надійшли й такі: плата за навчання (3910 руб.), збір коштів з промислових свідоцтв на торгівлю і промислові підприємства (500 руб.), допомога від міської думи і земства (600 руб.), відсотки з наданого капіталу (85 руб. 50 коп.). Значну допомогу надавали місцеві товариства: товариство прикажчиків (100 руб.), міщанське товариство (100 руб.), комерційний клуб (123 руб. 04 коп.) і приватні особи (280 руб.) [6: арк. 125 зв.].

Комерційні заклади розміщувалися у найманих приміщеннях. Наприклад, Чернігівська торгова школа не мала власного приміщення і розміщувалася у вільних класах Чернігівського реального училища. Незважаючи на задовільні санітарні умови помешкання (навчальні класи були сухі, світлі, працював буфет), проблемним питанням було відсутність місця для відпочинку дітей і проведення позакласних заходів [6: арк. 21]. Ніжинське комерційне училище функціонувало також у найманому помешканні – будинку Н.І. Пашковської [3: арк. 32]. Відсутність пансіонів, гуртожитків при комерційних навчальних закладах створювало труднощі для дітей немісцевого населення з отримання освіти. Так, при торговій школі не було пансіону чи гуртожитку для учнів, хоча з 164 її вихованців (1905 р.) 103 проживало у місті, 14 – були вихідцями з Чернігівської губернії, а 49 – з інших губерній [6: арк. 60].

У комерційних навчальних закладах більшість вихованців були з середніх прошарків населення: міщан, купців, а учнів селянського походження було дуже мало. Таке становище, на нашу думку, пояснюється високою платою за навчання та значним вступним грошовим внеском, що робило їх недоступними для дітей з нижчих прошарків населення. Так, у Чернігівську торгову школу, згідно з її статутом, мали право вступати діти всіх станів та віросповідань, проте з 135 учнів школи (1904) 75 осіб були міщанського походження, 12 – купецького, 15 – дворянського, 19 – діти військових і лише 14 дітей селянського походження [6: арк. 25зв.]. Відповідно до статутів Ніжинського, Конотопського комерційних училищ перевага при вступі надавалась дітям членів міських товариств поширення комерційної освіти. Через те, що членами цих товариств (згідно з їх статутами) були власники торгово-промислових підприємств, купці, службовці, то саме їх діти навчалися в цих закладах.

Щодо кількості учнів за віросповіданням, то у комерційних училищах був значний відсоток учнів-євреїв. Наприклад, у 1903-1904 навчальному році у Чернігівській торговій школі навчалося 68 осіб православного віросповідання, 1 – римо-католицького, 1 – лютеранського, 65 – іудейського, разом 135 учнів [6: арк.16]. Через велику кількість учнів-євреїв, котрі бажали вступити до комерційних училищ, встановлювалися певні норми їх прийому. Так, за статутом Ніжинського, Конотопського училищ дозволялося приймати не більше 15% учнів іудейської віри [8].

Слід відзначити достатньо високий рівень організації навчально-виховного процесу в комерційних закладах Чернігівської губернії. Наприклад, Чернігівська торгова школа мала за мету "дать обществу не узкого специалиста, а образованного агента на широкой арене торгово-промышленной деятельности" [6]. Курс навчання тривав три роки. Через велику кількість бажаючих вступити до школи у 1905-1906 р. в ній був підготовчий клас та паралельний у другому класі. Негативно впливало на якість навченості учнів те, що значна частина дітей вступала до школи без вступних іспитів: у підготовчий клас за свідоцтвами про закінчення приходських, сільських однокласних початкових шкіл, у перший – двокласних міністерських та міських училищ. Діти мали відповідно слабку освітню підготовку: "плохо читают, соображают, безграмотные, обладают ничтожными познаниями по русскому языку, арифметике" [6: арк. 16]. Наприклад, у 1903-1904 н. р. у торгову школу прийнято 137 учнів: 55 – за іспитом, 82 – за свідоцтвами інших навчальних закладів [6: арк. 16]. Через низьку попередню освітню підготовку учнів, у молодших класах головний акцент робився на вивченні загальноосвітніх предметів, а уже в старших класах вивчалися спеціальні предмети. Тижневе навчальне навантаження (таблиця 1) складало в середньому 30 годин [6: спр. 116, арк.4].

Таблиця № 1

Кількість недільних уроків у Чернігівській торговій школі у 1913-1914 н.р.

Предмети	підготовчий	1 клас	2 клас	3 клас	всього
Закон Божий	3	2	2	-	7
Російська мова і словесність	6	5	4	4	19
Каліграфія	4	2	-	-	6
Арифметика	5	5	3	3	16
Алгебра	-	-	2	2	4
Німецька мова	-	4	4	4	12
Геометрія	-	2	2	2	6
Історія	2	2	2	1	7
Географія	4	3	-	-	7
Природознавство	4	2	-	-	6
Фізика	-	-	2	2	4
Комерція		-	2	2	4
Бухгалтерія	-	3	3	4	10
Комерційна кореспонденція	-	-	2	2	4
Комерційна географія	-	-	2	2	4
Товарознавство	-	-	2	2	4
Всього	28	30	30	30	118

Через значну кількість у торговій школі учнів-євреїв, були випадки клопотань їх батьків про викладання єврейської культури у навчальному курсі, але адміністрація погоджувалася викладати цей предмет за кошти

Чернігівської єврейської громади [6: спр. 19, арк. 52]. Велика увага приділялася вивченню в старших класах спеціальних предметів: товарознавства, комерції, комерційної кореспонденції, бухгалтерії. Метою викладання комерції було "об'яснение разнообразных коммерческих отношений с точки зрения законов и на основании соответствующих обычаев торговой практики" [6: спр. 19, арк. 18]. Програма предмету арифметики у старших класах включала викладання комерційної арифметики, що знайомила учнів з метрологією, калькуляцією, комісійними угодами, вирахуванням відсотків тощо [6: спр. 116, арк. 3]. З метою естетичного виховання дітей у 1903-1904 р. у курс навчальних дисциплін було введено музику і танці [6: арк. 7].

Для надання своїм вихованцям повної середньої освіти та можливості вступу до старших класів комерційних училищ без іспитів, педагогічна рада торгової школи неодноразово клопотала про перетворення школи з трикласної в чотирикласну. Пропонувалося також ускладнення навчальних програм: введення у всіх класах крім німецької, французької та англійської мов, геометрії з кресленням, фізики з хімією (з другого класу), малювання з кресленням, географії [6: спр. 19, арк. 47].

Ніжинське та Конотопське комерційні училища мали за мету "дать учащимся общее и коммерческое образование" [7]. Повний курс навчання у Ніжинському училищі тривав сім років (п'ять основних і два спеціальних класів) у Конотопському – вісім років (шість основних і два спеціальних). Згідно з статутом цих училищ, після закінчення повного курсу навчання учні отримували звання почесного громадянина, а відмінники – звання кандидата комерції і нагороджувалися золотими чи срібними медалями. При вступі у вищі спеціальні навчальні заклади випускники комерційних училищ користувалися правами випускників реальних училищ, а дівчата (при вступі в університети) – правами випускниць жіночих гімназій імператриці Марії. Також вихованцям Конотопського комерційного училища було дозволено вступати до університетів при умові здачі іспиту з латинської мови за програмою восьмикласної чоловічої гімназії [7: 7].

У названих училищах викладалися такі загальноосвітні предмети: Закон Божий, російська мова і словесність, каліграфія, німецька і французька мови, історія, географія, природознавство, алгебра, геометрія, фізика, малювання, креслення, гімнастика та спеціальні: комерційна кореспонденція на російській та іноземній мовах, політична економія, законодавство (торгівельне та промислове), хімія і товарознавство з технологією, бухгалтерія, а також проводилися в лабораторії практичні заняття з хімії та товарознавства. За додаткову плату учні могли вивчати необов'язкові дисципліни: історію торгівлі, англійську, латинську мови, співу, стенографію, музику, танці [8: 3].

Найбільш поширеними підручниками, що використовувалися в цих закладах були: Д. Соколов "Старий заповіт" для першого та "Новий заповіт" для другого класів; О. Малінін, К. Буренін "Задачник з арифметики"; О. Кисельов "Систематичний курс арифметики"; О.П. Кисельов "Елементарна алгебра", "Елементарна геометрія", "Елементарна фізика"; К. Краєвич "Підручник фізики"; З. Вулих "Короткий курс елементарної геометрії"; М. Рибкін "Збірник геометричних задач на віднімання"; С. Реформаторський "Підручник неорганічної хімії"; С. Ковалевський, Р. Пономарьов "Елементарні відомості з хімії"; Є. Сіверс "Лекції по загальному рахівництву. Елементарний курс"; М. Лунський "Підручник комерційної арифметики" [3].

Комерційні навчальні заклади Чернігівської губернії мали належне навчально-методичне забезпечення: при закладах обов'язково були бібліотека, фізичний кабінет, лабораторія для практичних занять з хімії і товарознавства, музей зразкових товарів. Наприклад, бібліотека торгової школи складалася із навчальної літератури російською та іноземною мовою, друкованих видань, наочних посібників з географії, історії, геометрії і нараховувала 332 назв у 602 томах [6: арк. 15]. Книжковий фонд фундаментальної і учнівської бібліотеки Ніжинського комерційного училища нараховував 861 томів книг [3: арк. 6].

Проте і в цих навчальних закладах відчувалася нестача посібників із спеціальних дисциплін. Так, у Ніжинському училищі недостатньо було лабораторних приладів, яких було всього на 183 руб 68 коп. [1: арк. 6], а в торгівій школі – колекції з товарознавства [6: арк. 15].

Через незадовільну попередню освітню підготовку учнів, котрі вступали до Чернігівської торгової школи, поширеним явищем у закладі була їх плинність та невстигання. Невстигаючих вихованців залишали на повторний курс та залучали до додаткових занять упродовж канікул. Так, у 1904 р. у Чернігівській торгівій школі із 135 учнів вибуло 25 осіб, причому найбільше з підготовчого класу – 13 [6: арк. 61]. На повторний курс було залишено 24 учня (18%) [6: спр. 19, арк. 8].

Комерційні навчальні заклади були забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами. Підготовлені викладачі працювали у Чернігівській торгівій школі, інспектором якої був К.Д. Пухтинський (закінчив Глухівський учительський інститут) [6: спр. 16, с. 3-4]. Їх річна заробітна плата складала 1400-1900 руб. і залежала від тижневого навантаження, що складало 22-25 годин. Наприклад, штатний викладач торгової школи М.Ф. Мглинський отримував заробітну плату в розмірі 1600 руб., з них 600 руб. – за основні 12 годин, 680 руб. – за додаткові 13 годин, 300 руб. – квартирні [6: арк. 5]. Але зустрічалися й випадки недобросовісного ставлення викладачів до виконання своїх обов'язків. Наприклад, А. Вікторов, штатний викладач з природознавства і географії Ніжинського комерційного училища, на уроках не виконував навчальних програм, не готувався до уроків і педагогічною радою йому було зроблено попередження [3: арк. 79]. До педагогічних колективів комерційних закладів входив також лікар, який викладав гігієну та проводив медичні огляди вихованців.

Основною формою навчання був урок (45-50 хвилин). Наприклад, у Чернігівській торгівій школі тривалість уроків була 55 хвилин, останнього – 50 хв., перерва тривала 10-30 хв. [6: арк. 19]. У навчальному процесі комерційних училищ широко застосовувалися навчальні практичні роботи і екскурсії. З метою "підняття умовного і морального рівня учасників" у торгівій школі проводилися читання з різних навчальних дисциплін [6: арк. 7].

Важливі питання навчально-виховного процесу обговорювалися на педагогічних радах училищ: затвердження навчального розкладу, програм, підручників, проведення іспитів. Також створювалися предметні комісії, що об'єднували учителів одного або спорідненого фаху. Так, у Ніжинському комерційному училищі були створені такі предметні комісії: з математики і природничої історії, нових мов, російської мови, словесності й історії, Закону Божого і графічних мистецтв, спеціальних предметів, класних наглядачів [3: спр. 12, арк. 4]. На їх засіданнях розглядалися питання методики викладання предметів, методів навчання і виховання.

Слід відзначити організацію виховного процесу у Чернігівській торговій школі. Хоча інколи хлопці порушували дисципліну – билися, чіплялися до дівчат на вулиці, але в цілому поведінка вихованців була задовільною. Це пояснювалося, як зазначалося у звіті школи за 1903-1904 навчальний рік, "нравственным воздействием учащихся на учащихся, признанием в учениках человеческой личности, тесным сближением школы с семьей... нет формализма, мелочной придирчивости, полное изгнание таких методов воспитания как грубое обращение, постановка в угол, удаление из класса, оставление без обедов, запираение в карцер" [6: арк. 18]. Два викладача школи виконували обов'язки класних наглядачів: спостерігали за поведінкою, навчальними успіхами учнів в школі та станом їх здоров'я, відвідуванням уроків. Також вони відвідували вихованців на учнівських квартирах, спілкувалися з їх батьками, слідкували за санітарним порядком в класах, відвідували уроки та контролювали обсяг домашніх завдань [6: спр. 5, арк. 10].

Отже, у кінці XIX – на початку XX століття у Чернігівській губернії сформувалася система комерційної освіти. Слід відзначити, що у деяких комерційних закладах з'явилися мішані класи, де навчалися і дівчата. Головну роль у створенні цих навчальних закладів відігравали приватні особи, міська громадськість, місцеві органи влади (міські управи, земства), що надавали посильну допомогу у їх відкритті. Наявність паралельних і підготовчих класів у комерційних навчальних закладах свідчать, що їх мережа була недостатньою і не задовольняла потреби населення Чернігівської губернії в отриманні комерційної освіти. Невирішеною проблемою закладів було відсутність пансіонів та гуртожитків при них, що було перешкодою в отриманні освіти для дітей немісцевого населення. Через існування в комерційних училищах високої плати за навчання та вступного грошового внеску вони були недоступними для дітей з нижчих прошарків населення – зберігся характер станової замкнутості цих закладах.

Разом із тим, комерційні училища, торгові школи були прогресивними навчальними закладами: мали належну матеріально-технічну, навчально-методичну базу, кваліфікований викладацький склад та забезпечували профілізацію загальноосвітньої підготовки учнівства Чернігівської губернії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Морозова Г. Освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині XIX – на початку XX століть // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 44-55.
2. Половец В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на поч. XX століть. Соціально-економічний аспект // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80-83.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО) у м. Ніжині. – Ф. 1236. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 8 зв.
4. Устав Конопотського Общества распространения коммерческого образования. – Конопот, 1904. – 16 с.
5. Устав Нежинского Общества распространения коммерческого образования. – Нежин, – 1910. – 12 с.
6. ДАЧО. – Ф. 758. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2.
7. Устав Нежинского коммерческого училища. – Нежин, 1910. – 19с.
8. Устав Конопотского восьмикласного коммерческого училища. – Конопот, 1911. – 20 с.
9. Устав Черниговской городской трехклассной школы. – Чернигов, 1912. – 12 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2007 р.

Лысенко И.В. Коммерческие учебные заведения в системе профессионального образования на Черниговщине в конце XIX – начале XX века.

В статье рассмотрен процесс становления и развития коммерческих учебных заведений в Черниговской губернии в конце XIX – начале XX века, выяснены основные вопросы организации учебно-воспитательного процесса в них.

Lysenko I.V. The Commercial Educational Establishments in the System of the Vocational Education of the Chernihiv Province at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

The article deals with the process of formation and development of the commercial colleges of Chernihiv province at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The main questions of educational process organization there is cleared up.